

تبیین راه برون رفت از انحصار اعجاز بیانی با ارزیابی کمی مؤلفه‌های اعجاز معارفی در نهج البلاغه

مرتضی پهلوانی* / سیده سمیه رضوی کنتی**

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

چکیده

یکی از طرق اثبات حقانیت قرآن، تحقیق در وجوه اعجاز است؛ از طرفی چرایی مغفول ماندن وجه معارفی اعجاز در آثار نخستین، اهمیت توجه متقدمان به جنبه بیانی و صرفه و علت انحصار وجوه اعجاز در وجه ادبی را مطرح می‌سازد و چون ائمه علیهم‌السلام تنها راه شناخت درست قرآنند، پس راه برون رفت از این انحصار نادرست، مراجعه به کلام ایشان بوده؛ لذا این امر در کلام امام علی علیه‌السلام به عنوان شاهد نزول و عدل قرآن بررسی خواهد شد. هدف پژوهش، ریشه‌شناختی و تبیین راه برون رفت از انحصار اعجاز بیانی در قرون نخست و ارزیابی کمی مؤلفه‌های مورد تاکید ایشان بر وجه معارفی در نهج البلاغه می‌باشد. روش پژوهش تحلیل محتوا و جامعه پژوهش، مجموع خطبه‌ها و نمونه آماری ۳۷ خطبه می‌باشد. نتیجه این که اعجاز معارفی بعد از نبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، از جانب ایشان مطرح شده؛ از بین ۱۸۷ اوصاف قرآن در ۲۴۱ خطبه، ۹۱ درصد به وجه معارفی و ۱۴/۷ درصد به وجه بیانی تاکید داشته و از وجه صرفه، صفتی وجود نداشته؛ هم‌چنین از میان صفات مربوط به وجه معارفی، مؤلفه جامعیت با ۸۶ درصد و صفت برهان و هدایتگر، بیشترین میزان را در کلام ایشان دارا بوده و این نشانگر تاکید بر بعد معارفی بعنوان مهم‌ترین وجه اعجاز می‌باشد.

کلیدواژه

اعجاز معارفی، امام علی علیه‌السلام، نهج البلاغه، مؤلفه، جامعیت.

* pahlavani114@yahoo.com

*. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گنبد کاووس، ایران.

** دانشجوی دکتری حکمرانی، گرایش حکمرانی فرهنگی، مدرسه عالی حکمرانی شهید بهشتی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.
ss.razavi128@gmail.com

مقدمه:

موضوع اعجاز قرآن کریم از قرون اولیه اسلامی، مورد توجه دانشمندان مسلمان بوده و ذات خداوند متعال نیز با نزول آیات تحدی به اهمیت این موضوع تاکید کرده است، کهن‌ترین منابع کلامی، حدیثی و تفسیری عالمان مسلمان طی قرون نخست به ندرت نظریه‌ای روشن در باب وجه اعجاز قرآن بیان می‌کنند؛ اندیشمندان در سده‌های نخست، آیات تحدی در قرآن را صرفاً مدعای محکم قرآن بر درستی دعوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اصالت و من عند الله بودن قرآن می‌دانستند؛ (کریمی‌نیا، ۱۳۹۲: ۲۸). با وجود این که در اصل وجود مسئله اعجاز قرآن اختلافی بین مفسران نبوده لیکن انواع اعجاز مورد اختلاف است که برخی از علما آن را بیرونی - قول صرفه - (رک: الشریف مرتضی، ۱۳۸۲، ص ۹۳) و برخی دیگر آن را درونی و ذاتی - اعجاز بیانی و اعجاز محتوایی - دانسته‌اند (رک: زرقانی، ۱۹۴۸، ص ۹۵ و رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱، ص ۷۲). به طور کلی در باب اعجاز و یا وجوه اعجاز قرآن کریم در زمان نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله اختلاف نظر کمتری نسبت به دوران بعد از رحلت ایشان وجود داشت. (استادی، ۱۴۰۹، ص ۴۹۹) اما متأسفانه پس از رحلت ایشان با توجه به سیاست‌های برخی حاکمان جور کنار گذاشته شدن اهل بیت علیهم السلام و غصب خلافت اسلامی توسط خلفای سه‌گانه، با اقدامات خلفا بیشتر توجهات به سمت ظواهر دین، خصوصاً ظواهر قرآن و اعجاز بیانی جلب شد و مشکلات عدیده‌ای برای جهان اسلام مانند ایجاد فرقه‌های ظاهرگرا و تاکید بیش از حد برخی دانشمندان مسلمان به فصاحت الفاظ و ظواهر قرآن کریم به‌عنوان وجه اصلی اعجاز آن، پدید آمد؛ و وجه اصلی اعجاز قرآن کریم در نگاه اهل بیت علیهم السلام مغفول ماند. در این میان ائمه اطهار علیهم السلام به‌عنوان قسم جدایی‌ناپذیر قرآن کریم و مصادیق قرآن ناطق همواره با سیره عملی و کلام ارزشمند خود روشنگر مبانی و مفاهیم علوم اسلام بوده‌اند؛ بررسی اوصاف، ویژگی‌ها و ابعاد اعجاز قرآن کریم در کلام امیرمؤمنان علیه السلام از چند جهت ضروری می‌نماید. اول اینکه امیرمؤمنان علیه السلام شاهد نزول وحی و از متریان پیامبرگرمی اسلام صلی الله علیه و آله در تمام زمینه‌ها از جمله قرآن می‌باشند. که بزرگان تفسیر خود را شاگرد مکتب آن حضرت می‌دانند، پس باید دید که ایشان قرآن را چگونه کتابی می‌دانند و اعجاز و عظمت قرآن در کلام ایشان در چه مفاهیمی بکار رفته است و از این بستر به سوالات پژوهش پاسخ گفت.

- دسته بندی اوصاف مربوط به قرآن در کلام امام علی علیه السلام در نهج البلاغه نسبت به ابعاد اعجاز ادبی و معارفی و صرفه به چه صورت است؟

- مؤلفه‌های اعجاز معارفی کدامند هر گروه از این اوصاف مذکور در نهج البلاغه، ذیل کدام وجه و مؤلفه از وجوه اعجاز قرآن واقع می‌شوند؟

- با توجه به ارزیابی کمی اوصاف قرآن، مهم‌ترین وجه اعجاز قرآن کریم و میزان تاکید حضرت بر هر یک از مؤلفه‌های وجه معارفی اعجاز در نظام اندیشه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به چه صورت است؟

لذا جهت تبیین مفهوم اعجاز در کلام امام علی علیه السلام و پاسخگویی به سوالات پژوهش، ابتدا با استفاده از نرم‌افزار تمامی واژه‌های (قرآن، کتاب، مصحف، صحیفه، سخن، کلام) در متن و ترجمه خطبه‌های نهج البلاغه جستجو شده و همه مطالب مربوط به اوصاف و ویژگی‌هایی که به طور مستقیم و غیر مستقیم به اوصاف و ویژگی‌های قرآن اشاره داشتند، در این ۲۴۱ خطبه احصاء شده و در قالب جدول ابتدا به بررسی میزان اشاره آنها به وجوه اعجاز (درونی شامل: بیانی / معارفی و بیرونی) و سپس با در نظر گرفتن مؤلفه‌های اعجاز معارفی، میزان تاکید امام علیه السلام به هر یک از این مؤلفه‌ها به طور دقیق در قالب نمودار بیان شده است.

پیشینه:

اولین بار خداوند متعال در قرآن کریم به خارق العاده بودن قرآن اشاره می‌کند و در آیات متعدد (آیات تحدی) مخاطبان قرآن را به تحدی فرا می‌خواند؛ علاوه بر آیات قرآن کریم نبی مکرم اسلام و اهل بیت ایشان نیز به کرات در مباحث فضل القرآن به ویژگی‌ها و شگفتی‌های قرآن اشاره کرده‌اند. در میان آثار بجای مانده از دوران اقدمین اثری که به‌طور مستقیم به وجوه اعجاز قرآن کریم اشاره کرده باشد به چشم نمی‌خورد ولی در سخنان و در تفسیر برخی آیات به ویژگی‌های قرآن اشاره شده است. به‌طوری که در مکتب اهل بیت علیهم السلام به وفور روایاتی می‌بینیم که به ویژگی‌ها و اعجاز قرآن کریم اشاره دارد. البته به‌طور رسمی بحث از اعجاز و وجوه آن نخستین بار از زمان مجادلات مسیحیان و یهودیان علیه حقانیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دین اسلام آغاز شد. که منجر به تألیف کتب فراوانی از جانب مسلمانان در اثبات و دفاع از نبوت رسول اکرم صلی الله علیه و آله گردید، و این امر مجموعه‌ی

عظیم کتاب‌هایی با عناوین دلائل النبوة، اعلام النبوة، امارات النبوة، اثبات النبوة، اثبات نبوة النبی، تثبیت نبوة النبی، تثبیت دلائل النبوة را ایجاد کرد (نک: روحانی مشهدی، ۱۳۹۴، ص ۴) و تا اواخر قرن سوم بیشترین آثاری که در باب اعجاز تألیف شد، حول نظریات صرفه، نظم قرآن، و اخبار از غیب بود. با آغاز قرن چهارم هجری بسیاری از متکلمان و ادیبان اسلامی چون ابوعلی جُبَّائی (م ۳۰۳)، ابوالحسین خیاط (م ۳۱۱ ق)، ابوالقاسم بلخی (م ۳۱۹ ق)، ابوهاشم جُبَّائی (م ۳۲۱ ق)، ابومسلم محمد بن بحر اصفهانی (م ۳۲۳ ق)، ابن الاخشید (م ۳۲۶ ق)، ابوجعفر نحاس (م ۳۳۸ ق)، ابوبکر رازی معروف به جصاص (م ۳۷۰ ق)، ابوالحسن رُمّانی (م ۳۸۶ ق)، و خَطّابی بُستی (م ۳۸۸ ق) و ابوهلال عسکری (م حدود ۴۰۰ ق)، موضوع اعجاز قرآن و تبیین جوانب مختلف آن را همراه با ردیه‌هایی علیه مخالفانشان به تفاسیر قرآنی وارد ساختند. در آغاز قرن پنجم، بحث اعجاز قرآن کریم در آثار کلامی و تفسیری محققانی چون باقلانی، قاضی عبدالجبار و شریف مرتضی مطرح می‌شود و به یکی از مباحث اساسی در دو دانش تفسیر و علوم قرآن تبدیل شده است (نک: کریمی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۲۸)؛ علی‌رغم آثار زیادی که در باب اعجاز و وجه اعجاز قرآن کریم تألیف شده است، اما کتابی که مستقیماً به اعجاز و وجه آن در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته باشد به چشم نمی‌خورد. فقط به صورت غیر مستقیم در بعضی آثاری که درباره اعجاز نوشته شده اشاراتی نیز به این موضوع شده است. مقالاتی نیز در این راستا نگاشته شده که به برخی از آنان اشاره خواهد شد.

لطفعلی عبداللهی و اشان و مجید معارف و سید محمد علی ایازی در مقاله بررسی تطبیقی مؤلفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی، سیر اعجاز محتوایی از منظر مفسران متقدم تا معاصر را فحص نموده‌اند و به تطبیق دیدگاه‌های صاحب نظران قرآنی و مقایسه آن‌ها با یکدیگر پرداخته و از خلاء آن مؤلفه‌های اعجاز محتوایی را تبیین نموده و در نهایت به اثبات قدسیت قرآن رسیده‌اند. عباس مصالایی پور یزدی و سجاد محمدی در مقاله «مقدمه‌ای در اعجاز معنایی قرآن کریم»، ضمن برشمردن انواع اعجاز و بیان مفاهیم ضروری که شناخت آن به تفاوت کرامت و معجزه بر می‌گردد به صورت کلی گویی اشاراتی جزئی به نوع خاص اعجاز معنوی قرآن داشته و نگاه تطبیقی ندارد. غلامرضا بهرامی فرد و یوسف فرجی، در مقاله «نقد و بررسی اعجاز محتوایی قرآن»، اعجاز محتوایی را تشریح و پاسخ به منتقدین این نوع اعجاز را با نگاهی تحلیلی و

موردی باز نشر می‌دهد. حمیده حائری‌پور در مقاله «اعجاز قرآن از دیدگاه صدر المتاهلین» به تشریح اعجاز معنوی قرآن از دید یک دانشمند و هانری مارتین پرداخته است. اگرچه تاکنون مقالاتی در این زمینه کار شده است اما هیچ یک از آن‌ها به بازشناخت ریشه اعجاز معارفی در کلام امام علی علیه السلام در نهج البلاغه با ارزیابی دقیق مؤلفه‌های آن نپرداخته است؛ لذا نگارنده برآن است تا با بررسی بیانات و اوصاف امام علی علیه السلام از عظمت و کمالات قرآن کریم رویکرد آن بزرگوار را تا حد امکان در این موضوع ترسیم کند.

۱. مفهوم اعجاز

با توجه به اهمیت و کاربرد زیاد واژه‌ی «اعجاز» در این پژوهش، لازم است مفهوم آن از جهات مختلفی بررسی شود.

۱-۱. اعجاز در لغت

واژه «اعجاز» از باب افعال و مصدر «أعجز» است، و به معنای (ناتوان کردن، به عجز درآوردن و ایجاد درماندگی در طرف مقابل) می‌باشد (راغب اصفهانی، ۵۶۰/۱۴۱۲، ابن فارس، مقاییس اللغة ۲۳۱/۴ و ابن المنظور، لسان العرب ۲/۲۵۱۲) و کاربرد قرآنی اعجاز از نظر راغب اصفهانی این است که معجزه نامیدن قرآن به این معناست که دیگران از آوردن مانند آن عاجزند (راغب اصفهانی، ۵۶۰/۱۴۱۲)؛ در برخی دیگر از منابع لغوی در معنای «أعجز فی الکلام» آمده است: «ادی معانیه بابلغ الاسالیب» آوردن معنا به بلیغ‌ترین و بهترین روش بیان. (سعیدشرتونی، ۴۸۳/۳)؛ در کتاب اعجاز القرآن نیز آمده «اعجاز» از ریشه «ع ج ز» به معنای ناتوانی و ضعف است. در لغت به معنای «ناتوان کردن» (إضعافُ الغیر) یا «کاری را خارج از توان دیگران قرار دادن» است. وقتی گفته می‌شود قرآن «معجز» است، یعنی کلامی است که دیگران از آوردن مانند آن عاجز و ناتوان هستند (مودب، ۲۶/۱۳۹۱). علیرغم نظر اکثر لغویون که معنای اول را برای واژه «اعجاز» ذکر کرده‌اند به نظر می‌رسد معنای دوم «ادی معانیه بابلغ الاسالیب» صحیح‌تر باشد. و باید بیشتر به آن توجه شود. زیرا از ویژگی‌های اصلی قرآن کریم این است که، خداوند متعال برترین محتوا را با زیباترین اسلوب بیانی ذکر کرده و خود نیز به این موضوع اشاره فرموده است. مثلاً خداوند در معرفی قرآن کریم فرموده است: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَبِّهًا مِثْلَانِ تَتَشَبَّهُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَ

قُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (الزمر/۲۳)

آشکارترین مورد وصف قرآن به حدیث، در این آیه آمده است، که بر مبنای آن، قرآن نه تنها حدیث، بلکه نیکوترین حدیث و سخن (احسن الحدیث) به شمار می‌آید و آیاتش (در لطف، زیبایی، عمق و محتوا) همانند یکدیگر است. آیاتی مکرر و منسجم دارد که از شنیدن آن‌ها، بر اندام کسانی که از پروردگارشان می‌ترسند، لرزه می‌افتد. امیر مؤمنان علی علیه السلام هم در سخنی از قرآن کریم با عنوان «احسن الحدیث» یاد کرده است: «تَعْلَمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَحْسَنُ الْحَدِيثِ» (الشریف رضی: خطبه ۱۱۰)

گسترده‌ترین بحث درباره آیه، وجه وصف یا نامگذاری قرآن به احسن الحدیث است. در این جهت، اغلب به جنبه‌های لفظی و معنایی قرآن پرداخته‌اند. از جامع‌ترین دیدگاه‌ها، نظر فخر رازی است که هر دو بُعد یاد شده را در نظر داشته است. (رازی، ۱۴۱۰، ۲۶/۲۶۸-۲۷۱) مفسران برخی از ویژگی‌های احسن الحدیث بودن قرآن را در برتری معنایی آن مانند: مصونیت از تناقض (همان: ۲۶/۲۷۱) و حق و صدق محض بودن، (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۷/۲۵۶) در برگیری اخبار غیبی (حسینی، ۱۴۲۵: ۸/۲۱۹) علوم فراوان (رازی، ۱۴۱۰، ۲۶/۲۶۸) و... دانسته‌اند.

۲-۱. مفهوم اصطلاحی اعجاز:

واژه «اعجاز» در اصطلاح عبارت است از: امر یا عملی است که شخص مدعی نبوت برای اثبات پیامبری و گواه بر صدق گفتارش آن را انجام می‌دهد که به ظاهر بر خلاف قوانین خلقت و خارج از مسیر عادی و طبیعی است و دیگران از انجام دادن آن عمل عاجز و ناتوان هستند، انجام دادن آن عمل را «اعجاز» می‌نامند. (خویی، ۱۴۰۸/۳۳) آنچه در این معنا مورد توجه است وجه خارق‌العاده بودن و عجز انسان از آوردن مانند آن است. در ادامه با بررسی آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام این وجه از معنی روشن‌تر می‌شود. البته لفظ اعجاز به معنی رایج آن بجز موارد محدود، در قرآن و کلام اهل بیت علیهم السلام بکار نرفته، و بیشتر با الفاظی مانند: حجت، آیه، برهان و... به معجزه بودن قرآن کریم اشاره شده است.

۳-۱. کاربرد لفظ اعجاز در بیانات اهل بیت علیهم السلام:

واژه اعجاز در عصر و کلام اهل بیت علیهم السلام کاربرد بسیار محدودی داشته و پس از حیات ایشان ایجاد و رواج یافته است؛ لذا برای درک حقیقت و مفهوم واقعی اعجاز قرآن کریم باید سراغ شارح، مفسر و معلم واقعی آن یعنی اهل بیت علیهم السلام رفت و مفهوم آن را در کلام ایشان بررسی کرد. اهل بیت علیهم السلام برای تبیین

مفهوم واقعی اعجاز قرآن کریم با اوصاف پرمحتوا و شگفت انگیزی به معرفی و تبیین ابعاد مختلف اعجاز قرآن کریم پرداخته‌اند. این اوصاف از نظر معنا و مفهوم به اندازه‌ای کامل است که نه تنها معنای رایج اعجاز از آن احصا می‌شود، بلکه معانی و مفاهیمی بسیار عمیق‌تر و حتی وسیع‌تر از معنای اعجاز را در بر دارد.

۲. ریشه شناختی و بررسی زمینه‌ها و دلایل شکل‌گیری و رواج بیش از حد جنبه‌های

ظاهری اعجاز قرآن کریم در قرون نخست

از نظر تاریخی ریشه‌های رواج تفکرات ظاهرگرایانه در مسائل مختلف دینی خصوصاً موضوع اعجاز قرآن کریم به دوران حکومت خلفا و اقدامات آنان باز می‌گردد. پس از رحلت نبی مکرم اسلام ﷺ و پس از انحراف جانشینی ایشان موضوع منع تدوین و نقل حدیث بسیار قابل توجه بود و شعار (حسبنا کتابُ الله) و اقداماتی از این دست توسط خلفا انجام شد و این شعار در واقع پیامی جز توجه صرف به ظاهر قرآن و رسمیت یافتن اعجاز ظاهری پیام دیگری در بر نداشت. اقدامات خلفا در دوری مردم از معارف و حقایق قرآن کریم باعث شد؛ بخشی از جامعه مسلمان به علت وجود خلاء علمی و محتوایی دچار تفکرات ظاهرگرایانه شده و در اکثر حوزه‌های دینی خصوصاً معارف و حقایق اعجاز قرآن کریم ظواهر و جنبه‌های لغوی آن از اهمیت بالایی برخوردار شد. به عبارت دیگر عقل‌گریزی در رویارویی با مفاهیم قرآن کریم رواج یافت. حتی برخی از آن‌ها عقیده داشتند، وظیفه ما نسبت به قرآن، فقط تلاوت آن است و چنانچه روایتی ذیل آیه‌ای نیامده باشد، باید به تلاوت تنها بسنده کرد و همت خود را در فهم عقلی یا دلالت‌های لفظی آیه، مصروف نداشت! گروهی دیگر نیز اندکی جلوتر رفته و پرداختن به معنای تحت اللفظی آیات را مجاز دانسته‌اند. فرقه‌ای دیگر، مانند حنبلیان در میان اهل سنت، صفاتی که در ظواهر آیات به خداوند متعال نسبت داده شده را به ظاهر آن اخذ نموده و قائل به تجسیم و تشبیه در مورد خداوند شده‌اند (نک: قنوجی، ۱۴۲۰، ۴۴۴، ۱۴ و مراغی، ۱۳۸۲، ۱۵۳، ۲۹)؛ به این ترتیب اقدامات خلفا سبب شد که با گذشت زمان مسلمانان روز به روز از معدن فهم و درک واقعی معارف قرآن کریم یعنی اهل بیت علیهم السلام فاصله گرفتند و با کنار گذاشته شدن این معدن نورانی مفاهیم و معارف واقعی اعجاز قرآن کریم، مسلمانان دچار نقصان در فهم معارف صحیح دین و به طبع آن دچار انحرافات از جمله ظاهرگرایی و توجه صرف به وجه ادبی در مقوله اعجاز قرآن کریم شدند (نک: عسگری، بی‌تا، ص ۷)؛ این در حالی است که، قرآن کریم و احادیث پیامبر اکرم و ائمه طاهرین علیهم السلام، صرفاً از بعد فصاحت و بلاغت در اعجاز قرآن کریم یاد

نکرده‌اند؛ البته قرآن کریم از حیث فصاحت و بلاغت خود خارق العاده است و بشر از این حیث نیز نمی‌تواند با قرآن برابری کند و مانند آن بیاورد، اما فصاحت، مربوط به ظاهر الفاظ و قالب معانی و معارف بلندی است که این کتاب آسمانی بدان موصوف است.

۱-۲. دلیل عقلی منحصر نبودن اعجاز در وجه بیانی

وجه فصاحت و بلاغت و صرفه بر خلاف معارف و محتوای قرآن کریم دارای اشکالات زیادی است. به عنوان مثال اگر وجه اصلی اعجاز قرآن کریم فقط در فصاحت و بلاغت آن می‌بود، صرفاً صاحبان فن توانایی درک و فهم آن را داشتند و سایر افراد بشر از درک اعجاز قرآن کریم عاجز می‌ماندند و این نقص قرآن بود زیرا بر اساس آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام قرآن کریم از هر جهت جامع و جاودانه بوده و مخاطب آن کل بشر و تا آخر الزمان خواهند بود. اعجاز محتوایی قرآن از منظر دانشمندان قرون اولیه (۱-۵) موضوع ارزشمندی از حیث توجه و خلق اثر و اضهار نظر در این زمینه نبود، علتش این است که از نظر متقدمان مهم‌ترین نوع از اعجاز همان مباحث ادبی بود (نک: کریمی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۵)؛ پس طبیعی است در چنین زمانی نه خبری از نقدهای محتوایی به قرآن باشد و نه اثری از مغرضان و ایرادات فراوان آنان به ساحت مقدس قرآن کریم و بخصوص محتوای آن، بنابر این بیشتر وقت آنان به وجه ادبی و بلاغی قرآن مصروف شد، زیرا درک و تخصص آن‌ها به این وجه از اعجاز بیشتر از سایر وجوه بود. البته اشارات اندکی به اعجاز محتوایی نیز در آثارشان دیده می‌شود.

۲-۲. دلایل روایی و قرآنی به منحصر نبودن اعجاز در وجه بیانی

آیات و روایات فراوانی نیز در عظمت معارف قرآن کریم بوده که حکایت از اهمیت محتوای این دریای بیکران دانش الهی دارد. لذا زمانی که خداوند متعال جن و انس را دعوت به مبارزه می‌کند و می‌فرماید: کلامی بیاورید؛ که مثل این قرآن باشد، بدیهی است که فقط ظواهر و فصاحت آن مد نظر نبوده است، بلکه جامعیت و جاودانگی معارف و حقایق قرآن کریم به عنوان وجه اصلی اعجاز مورد توجه بوده است.

الف. اگر در آیات تحدی قرآن توجه کنیم (هود/ ۱۳ و یونس/ ۳۸ و الطور/ ۲۳-۲۴) در عبارت (من مثله) خداوند به هیچ کدام از وجوهی که به عنوان وجه اعجاز ذکر شده اشاره نکرده است. در واقع هیچ قیدی برای اعجاز قرآن ذکر نکرده. و در آیاتی نیز به توصیف معارف قرآن و

اهمیت معارف و محتوای آن اشاره کرده است. (البقره/ ۲ و ۳) و این یعنی همه ویژگی‌های قرآن و خصوصاً مفاهیم و معارف قرآن کریم مد نظر بوده است.

ب. همین طور در کلام نبی مکرم اسلام نیز روایتی که صرفاً ظاهر قرآن را به عنوان وجه اصلی اعجاز معرفی کند به چشم نمی‌خورد. بلکه ایشان نیز بارها در روایات مختلف به معارف بلند قرآن توجه می‌دادند. برای مثال در این مورد ایشان فرموده‌اند: بر شما باد که به قرآن روی آورید، زیرا قرآن شفا بخشی سودمند و دوائی نجات بخش است. هر کس به قرآن تمسک جوید، مصون می‌ماند و هر کس از آن پیروی نماید، نجات می‌یابد. هرگز از مسیر حق منحرف نمی‌شود تا نیازمند به اصلاح باشد و هرگز گمراه نمی‌کند تا درخور عتاب باشد. شگفتی‌های قرآن، پایان پذیر نیست و با گفتگوی فراوان در مورد آن فرسوده نمی‌شود. (نک: موحد الابطحی، بی تا: ۱/ ۴۳۲).

۳. وجوه اعجاز قرآن کریم:

از قرون اولیه اسلامی، مفسران و دانشمندان مسلمان به تحقیق در وجه اعجاز قرآن کریم همت گمارده و وجوه مختلفی را با مصادیق و شواهد قرآنی ذکر کرده‌اند. بعضی از این وجوه بر جنبه‌های لفظی و بلاغی تأکید دارد، همانند: فصاحت و بلاغت و اسلوب و نظم و بعضی دیگر به جنبه‌های معنوی و معارفی، همچون: اشتغال بر معارف و حقایق عالی و هدایت و راهبری بشر و...، عده‌ای هم قائل به نظریه صرفه هستند، و البته گروهی نیز علاوه بر این وجوه عناوین دیگری مانند: اعجاز علمی، اخبار غیبی، اعجاز تاثیرگذاری و... را به عنوان وجه اعجاز قرآن کریم ذکر کرده‌اند که از تقسیمات فوق خارج نیست. با یک نگاه کلی می‌توان گفت: اکثر دانشمندان معاصر به حقایق عالی قرآن و بیشتر علمای متقدم به فصاحت و بلاغت به عنوان وجه اصلی اعجاز توجه داشته‌اند.

۳-۱. شاخصه و مؤلفه‌های اعجاز معارفی قرآن کریم با تاکید بر نگاه شیعه:

برخی از برجسته‌ترین مؤلفه‌های اعجاز معارفی مورد اتفاق علمای شیعه بدین شرح می‌باشد (نک: واشان و همکاران، ۱۴۰۱، ۶).

۳-۱-۱. اختلاف ناپذیری و استواری

با توجه به این که قرآن کریم در موضوعات متنوع و در شرایط گوناگون و در طی سالهای متمادی نازل شده، اما هیچ اختلافی در آن دیده نمی‌شود و این نشانگر اعجاز قرآن است، در این راستا عده‌ای از مفسران (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲: ص ۱۹۱ و جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱: ص ۱۴۰ و مکارم

شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۲: ص ۴۳۲) استواری مطالب قرآن را به عنوان یکی از مؤلفه‌های اعجاز محتوایی مطرح نموده‌اند و دیدگاه برخی دیگر از مفسران این است که یکی از وجوه اعجاز قرآن استواری مطالب آن است که دارای دو ویژگی حقانیت و خدشه ناپذیری است (رک: خوبی، ۱۴۰۸: ص ۸۰). برخی نیز معتقدند قرآن مباحث مختلفی در قالب موضوعات گوناگون اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و... دارد و در عین بیان به بهترین شیوه، هیچ لغزشی در این باره وجود ندارد (رک: بلاغی، ۱۴۲۰، ج ۱: ص ۱۴).

۳-۱-۲. تشریع و قوانین قرآن

با توجه به جهل عرب آن روز، قرآن تشریع و مقرراتی بود که آن‌ها سعادت دینی و دنیوی انسان را تضمین می‌کرد؛ نظام تشریع و قانون‌گذاری قرآن از چنان متانت و استواری برخوردار است که هیچ کس قادر نیست مثل آن را بیاورد و با گذشت زمان ذره‌ای از کیفیت آن کاسته نشده است.

۳-۱-۳. اخبار غیبی

شامل اخبار غیبی از گذشته و پیش بینی‌هایی نسبت به آینده است که دسترسی به این اخبار جز از طریق وحی ممکن نبوده است، قرآن کریم در موارد متعددی از اقوام گذشته که اثری از آنها نبود مانند قوم لوط و... سخن گفته و اکتشافات بعدی باستان شناسان برخی از این مسائل را اثبات می‌کند. یا در مواردی از مسائل آینده سخن می‌راند که بشر عادی از آوردن مثل آن عاجز است، مانند پیش‌بینی شکست ایران از روم. (خوبی، ۱۴۰۸، ۴۳-۹۱)

۳-۱-۴. بواطن قرآن

علاوه بر فراوانی و تنوع موضوعات و مطالب قرآن، این کتاب از چنان عمقی برخوردار است که بشر از رسیدن و دست یافتن به ژرفای تمام معارف آن ناتوان است؛ بعد از نزول قرآن دانشمندان مسلمان، کوشش فراوانی برای فهم آن داشتند و برای استخراج حقایق نهفته آن علوم فراوانی مانند صرف، نحو، لغت، معانی و... را پایه‌گذاری کردند با این حال هنوز قرآن دارای اسرار نهفته و گنجینه‌های ارزنده‌ای است که فکر بشر به آن دست نیافته است (فضل الله، ۵۳: ۱۳۷۷) از دیدگاه برخی دانشمندان، باطن قرآن فهمی است از الله برای دانستن منظور او (صافی اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱: ص ۲۸ و قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۱: ص ۵۱)؛ عده‌ای معتقدند یکی از حکمت‌های وجود معانی باطنی قرآن، عدم ایستایی آن در طی زمان است (رک: عیاشی، ۱۴۲۱، ج ۱: ص ۸۶). از دید برخی قرآن بر هفت حرف نازل شده است، هیچ حرفی از آن نیست مگر اینکه دارای ظاهر و باطنی است و

علم ظاهر و باطن نزد علی بن ابی طالب علیه السلام است (قمی، ۱۳۷۸، ج ۱: ص ۲۰)؛ برخی نیز معتقدند هرگز اختلافی بین بواطن قرآن وجود ندارد زیرا مراتب درونی آن مانند مظاهر بیرونی اس سخن خداست و اگر از نزد غیر خدا نازل می‌شد حتماً با هم اختلاف داشت، بنابراین تمام مطالب قرآن از جهات گوناگون هماهنگ با هم است (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱: ص ۱۲۸ و ۴۱۰).

۳-۱-۵. اعجاز علمی

یکی از مؤلفه‌های اعجاز معارفی است و نظر میانه در اعجاز علمی قرآن این است که می‌توان از مسائل قطعی علوم برای استنباط عمیق‌تر آیات قرآن استفاده کرد (واشان، ۱۴۰۱: ص ۸) عده‌ای از مفسران معاصر به اعجاز علمی قرآن پرداختند مانند (رک: قمی، ۱۳۷۸، ج ۲: ص ۷۰ و صافی اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱: ص ۵۷ و عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۲: ص ۳۶۵)؛ عقیده برخی دیگر از علم این است که قرآن در دوران جاهلیت، مطالب علمی شگفت‌آوری ارائه نموده که اعجاب مردم آن دوران را برانگیخته است (نک: خویی، ۱۴۰۸: ص ۹۱).

۳-۱-۶. جامعیت و اشتغال قرآن

در باب جامعیت روایات فراوانی (رک: کوفی، ۱۴۱۰: ۶۸ و بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ص ۳۰) وجود دارد؛ لذا اندیشمندان معتقدند قرآن نسبت به کتب پیشینیان جامعیت دارد، چرا که اسرار صد کتاب نازل شده از آسمان را در چهار کتاب نهاد و آن تورات، انجیل، زبور و قرآن است و آنگاه علوم این چهار کتاب را در یکی قرار داد و آن قرآن کریم است (رک: رازی، ۱۳۷۱، ج ۱: ص ۱۷)؛ بنابراین صاحب‌نظران بر این باورند که قرآن همه مطالب اخلاقی، فلسفی، سیاسی، اجتماعی و ... را بیان نموده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ص ۶۲).

۳-۱-۶-۱. جامعیت قرآن در نهج البلاغه

دیدگاه امام علی علیه السلام پیرامون جامعیت قرآن مجید در راستای همان نگاه قرآن است که فرموده: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائدة: ۳)؛ حضرت در موارد گوناگون و به شیوه‌های زیبا و حکیمانه به ترسیم این ویژگی پرداخته است؛ یکی از این موارد خطبه ۱۸ می‌باشد که با استناد به آیات قرآن، جامعیت آن را بوضوح تشریح کردند. حضرت بعد از آنکه درباره دو رای مختلف صادر شده از دو قاضی سخن می‌گوید، با استفهام انکاری می‌پرسد: «آیا خداوند دین ناقصی فرو فرستاده و در تکمیل آن از آنان مدد جسته است؟ آیا آنها

شریک خدایند و بر خدا لازم است به گفته ایشان رضایت دهد؟ یا اینکه خداوند دین را کامل نازل کرده، اما پیغمبر ﷺ در تبلیغ و ادای آن کوتاهی ورزیده است؟» آنگاه با استشهاد به آیات قرآن بصراحت به این شبهه پاسخ می‌دهد: «والله سبحانه يقول: «مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام / ۳۸) و قال: «تبياناً لكل شيء» (نحل / ۸۹) و ذكر ان الكتاب يصدق بعضه بعضاً، و انه لا اختلاف فيه فقال سبحانه: «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نسا / ۸۲) خداوند می‌فرماید: «در قرآن از هیچ چیز فروگذار نکرده‌ایم» و نیز می‌فرماید: «در قرآن بیان همه چیز آمده است» و یاد آور شده است که آیات قرآن، یکدیگر را تصدیق می‌کنند و اختلافی در آن وجود ندارد، چنانکه می‌فرماید: «اگر قرآن از ناحیه غیر خدا بود، اختلافات فراوانی در آن می‌یافتند». برخی از مهم‌ترین شاخصه‌های کلام ایشان در باب جامعیت قرآن شامل: معرفی ظاهر و باطن قرآن (صالح، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۵۴۲) و فقر و غنا و قرآن که این نسخه الهی از چنان غنای فرهنگی برخوردار می‌دانند که پیروان خود را بی نیاز از هرگونه مکتب و مسلکی می‌کند؛ درحالی که دیگر مکاتب فکری و کتب بشری قادر به پاسخگویی نیازهای اخلاقی و معنوی بشر نیستند (نک: سید رضی، خطبه ۱۷۶) و جاودانگی نور معارف قرآن، که در وصف دیگری از قرآن می‌فرماید: سپس کتاب آسمانی یعنی قرآن را بر او نازل فرمود؛ نوری که خاموشی ندارد، چراغی که افروختگی آن زوال نپذیرد، دریایی که اعماقش را درک نتوان کرد، راهی که گمراهی در آن وجود ندارد، شعاعی که روشنی آن تیرگی نگیرد، جداکننده حق از باطل که درخشش دلایلش به خاموشی نگراید و بنیانی که ارکان آن منهدم نگردد» (الشریف رضی، ۱۳۸۲، خطبه ۱۹۸)؛ هدف حضرت از بیان این عبارات آن است که دوران حقایق و مفاهیم قرآن محدود و موقت نیست و آیات و دستوراتش پیوسته نوین و جاودانی اند، تا آنجا که مفهوم آیاتی که درباره گروه معینی نازل شده، عمومیت داشته همگان را در موارد مشابه و تا روز واپسین دربرمی‌گیرد (خویی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۱-۴۲).

۲-۳. وجه اعجاز قرآن کریم در بیانات اهل بیت (علیهم السلام)

برخی از مسلمانان و دانشمندان که اکثر آنان مربوط به دوران معاصر هستند، مهم‌ترین وجه اعجاز قرآن را علوم و معارف آن می‌دانند. به عنوان نمونه آیت الله خویی و یا میرزا مهدی اصفهانی که از عالمان شیعه بوده و در رساله‌ی (اعجاز کلام الله المجید) با ذکر شواهدی، به اثبات اعجاز معارفی قرآن کریم پرداخته است (نک:

اصفهانی، ۱۳۸۸، ۲۲). او معتقد است که وجه اعجاز قرآن را در خود قرآن و کلام حاملان علوم آن باید جستجو کرد، مهم‌ترین ادله مرحوم میرزای اصفهانی در مورد وجه اعجاز قرآن، شامل: عمومیت و شمول اعجاز قرآن در همه‌ی اعصار. طعن کافران به علوم و معارف قرآن. کلام الله بودن قرآن. احسن الحدیث بودن قرآن در هدایت، حکمت، معرفت خدا، اثارة عقول با تأکید بر احادیث و روایات معصومین (علیهم‌السلام) است (نک: غلامی، ۱۳۸۷، ۱۸). اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز در کلام گهربار خود به جنبه‌های مختلف عظمت و حقیقت اعجاز قرآن کریم پرداخته‌اند. برخی از روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) به نظم قرآن اشاره دارد (مجلسی، ۱۷: ۱۴۰۳/۲۱۰) اما شمار زیادی از این روایات ضمن معرفی قرآن به عنوان سند رسالت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، بر اعجاز محتوایی (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۸: ۱/۲۴) و ویژگی‌های معنوی محتوایی قرآن مانند جاذبه، جاودانگی، جامعیت، عمومیت، تأثیر شگرف اخلاقی و اجتماعی، پاسخگو بودن و جدید بودن قرآن تأکید دارند. تکیه اهل بیت بر شناساندن محتوای قرآن و ذکر عظمت شأن آن بر محور معانی و معارف صحیح جریان متمایزی را در گرایش به علوم قرآن نشان می‌دهد.

۴. اوصاف و حقیقت اعجاز قرآن کریم در کلام امام علی (علیه‌السلام)

با توجه به وسعت و عظمت دریای بیکران کلام امام علی (علیه‌السلام) فقط به بخشی از کلام گهربار ایشان در مجموع خطبه‌های کتاب نهج البلاغه بسنده می‌کنیم و معارف و حقایق واقعی اعجاز قرآن کریم بررسی خواهد شد. با بررسی مجموع ۲۱۴ خطبه از نهج البلاغه در ۳۷ خطبه کلماتی در توصیف و عظمت قرآن کریم از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) نقل شده که در این بین خطبه‌های ۱۷۶ و ۱۹۸ با بیان به ترتیب ۲۷ و ۴۳ ویژگی و صفت از شگفتی‌ها و اعجاز قرآن کریم، در این زمینه می‌درخشند. در ادامه با دسته بندی اطلاعات حاصله در قالب جدول، ابتدا به بررسی میزان دقیق اشاره صفات، به وجوه اعجاز (درونی شامل: بیانی / معارفی و بیرونی) پرداخته و سپس با در نظر گرفتن مؤلفه‌های اعجاز معارفی شامل (اختلاف ناپذیری، اخبار غیب، بواطن، اعجاز علمی، جامعیت قرآن)، میزان تأکید امام (علیه‌السلام) به هر یک از این مؤلفه‌ها به طور دقیق در قالب نمودارهای میله‌ای و دایره‌ای بیان شده است.

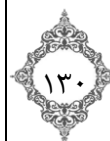

توضیحات جدول: انواع اعجاز: بیرونی (صرفه) - درونی (ادبی / معارفی) - شاخص اعجاز معارفی که مورد اتفاق شیعه است: (اختلاف ناپذیری، اخبار غیب، بواطن، اعجاز علمی، جامعیت قرآن) - نوع اشاره: به صفت به طور مستقیم یا غیر مستقیم اشاره شده است.

ردیف	عنوان کلی	عنوان گزاره	گزاره	نوع اشاره	انواع اعجاز	شاخص اعجاز معارفی	درصد
۱	نوری روشنگر	نور زوال ناپذیر	(شُعَاعًا لَا يُظْلَمُ صَوُّهُ / خطبه ۱۹۸)	مستقیم	معارفی	جامعیت	اعجاز معارفی ۹۱ درصد و اعجاز ادبی ۱۴٫۷ درصد
			(نورا لا تطفأ مصابحه / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(سراجا لا یخو توقده / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(اَسْتَضِیْ بُنُورَ هِدَايَتِهِ / خطبه ۹۰)	م	معارفی	جامعیت	
			(اَسْتَشْفَعُوا بِنُورِهِ / خطبه ۱۱۰)	م	معارفی	جامعیت	
			(اَتَمُّ نُورَةٍ / خطبه ۱۸۳)	م	معارفی	جامعیت	
			(اَلنُّورُ الْمُبِينُ / خطبه ۱۵۶)	م	معارفی	جامعیت	
			(نورا لیس معه ظلمه / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(وَلَا تُكْشَفُ الظُّلُمَاتُ إِلَّا بِهِ / خطبه ۱۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(اَلنُّورُ الْمُقْتَدَى بِهِ / خ ۱۵۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(بِالنُّورِ الْمُضِيِّ / خ ۱۶۱)	م	معارفی	جامعیت	
		بیان واضح و روشنگر با اصول خلل ناپذیر	(تَبَيَّنَاتَا لَا تَهْدِمُ أَرْكَانَهُ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت	
			(تَبَيَّنَاتَا لِكُلِّ شَيْءٍ / خطبه ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
		تبیین دقیق انواع احکام و حدود	(بَيْنَ مُثَبَّتٍ فِي الْكِتَابِ قَرْضُهُ وَمَعْلُومٍ فِي السُّنَّةِ نَسْخُهُ وَوَاجِبٍ فِي السُّنَّةِ أَخْذُهُ. / خ ۱)	م	معارفی	تشخیص و قانونگذاری	
		کتاب روشنگر	(كُتِبَ بَارِزَةً / خ ۸۱)	م	معارفی	جامعیت	
		آیات قرآن مفسر همد	(يَنْطِقُ بَعْضُهُ بَعْضُ / خ ۱۳۳)	م	معارفی	اختلاف ناپذیری	
		ظاهری مبین	(يَقْرَأُ قَدْ تَبَيَّنَتْ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت	
		کتاب بیدارشدن و بیناشدن	(أَوْ كَانَ الْأَعْمَى يَلْحَظُ أَوْ النَّائِمُ يَسْتَيْقِظُ / خ ۱۸۰)	م	معارفی	جامعیت	
		راه روشن	(اَلْمِنْهَاجُ الْبَادِي / خ ۱۶۱)	م	معارفی	جامعیت	

۲	هادی	منزلی که مسافران راهش را فراموش نمی‌کنند	(مَنَازِلُ لَا يَنْصِلُ نَهْجَهَا الْمُسَافِرُونَ / خ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
		هادی	(هُدًى لِّمَنِ اتَّبَعَ بِهِ / خ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
			(مَنْ اتَّخَذَ قَوْلَهُ دَلِيلًا هَلَّيَ لِّتِي هِيَ أَقْوَمُ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت
		بیانگر احکام و راهنمای مقاصد	(أَعْلَامٌ لَا يَعْمَى عَنْهَا السَّائِرُونَ / خ ۱۹۸)	م	معارفی	تشـربع و قانونگذاری
			(أَكَاثٌ لَا يَجُوزُ عَنْهَا الْقَاصِدُونَ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	تشـربع و قانونگذاری
		نشانه هدایت ناظرانش	(آيَةُ لِّمَنِ تَوَسَّعَ / خ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
		هادی که گمراه نمی‌سازد	(الْهَادِي الَّذِي لَا يُضِلُّ / خ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
			(اسْتَضَى بَنُورَ هِدَايَتِهِ / خ ۹۱)	م	معارفی	جامعیت
		شناساننده صراط مستقیم	(الطَّرِيقُ الْوُسْطَى هِيَ الْجَادَّةُ، عَلَيْهَا بَاقِي الْكِتَابِ / خ ۱۶)	م	معارفی	جامعیت
		سخنی که موجب رستگاری است	(دَعَا إِلَيْهَا أَسْمَعَ دَاعٍ وَعَاَهَا خَيْرُ وَاَعٍ، فَاسْمَعَ دَاعِيَهَا وَفَارَّ وَاعِيَهَا / خ ۱۱۴)	م	معارفی	جامعیت
		عمل به قرآن، عامل وحدت جامعه	(إِحْكُمُ الْحُكَّامَانَ لِيُخَيِّبَا مَا أُخَيَّا الْفَرَانُ وَيُمَيِّتَا مَا أَمَاتَ الْفَرَانُ وَخَيَاؤُهُ الْاجْتِمَاعُ عَلَيْهِ / خ ۱۲۷)	غیر مستقیم	معارفی	جامعیت
		سبب پیشتازی عاملانش	(مَنْ عَمِلَ بِهِ سَبَقَ / خ ۱۵۶)	مستقیم	معارفی	جامعیت
			(أَخَذَ عَلَيْهِ مِيثَاقَهُمْ / خ ۱۸۳)	م	معارفی	جامعیت
		وسیله شناخت راه حق	(لَنْ تَعْرِفُوا الرُّشْدَ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي تَرَكْتُمْ وَ لَنْ تَأْخُذُوا بِمِثَاقِ الْكِتَابِ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي تَقْضُهُ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت
		کتاب هدایت	(يُخْرِجُ عِبَادَهُ مِنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ إِلَى عِبَادَتِهِ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت

				(مِنْ طَاعَةِ الشَّيْطَانِ إِلَى طَاعَتِهِ خ/ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت
				(كِتَاباً هَادِياً / خ/ ۱۶۷)	م	معارفی	جامعیت
				(الْكِتَابِ الْهَادِي / خ/ ۱۶۱)	م	معارفی	جامعیت
				(لَاِنَّ الصَّلَاةَ لَا تُؤْفِقُ الْهَلْدَى / خ/ ۱۴۷)	غیر مستقیم	معارفی	جامعیت
				(فَالْقُرْآنُ أَمْرٌ زَالِجٌ / خ/ ۱۸۳)	مستقیم	معارفی	جامعیت
				(الْبَيْنُ لَاخْتِزَاءِ الْقُرْآنِ يُرْتَلُوْنَهَا تَوْتِيْلًا / خ/ ۱۹۳)	م	معارفی	جامعیت
۳	صراط مستقیم (راه روشن)	راه راست و مستقیمی که رهروان آن گمراه نگردند		(مِنْهَا جَا لَا يَضِلُّ يَهْتَجِهَ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
				(مَحَاجِّ لَطْرِقِ الصَّلَاحِ / خ/ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
۴	چشمه دانش	چشمه‌های دانش وسایله‌ی رفع تشنگی دانشمندان		(بِنَائِيْعِ الْعِلْمِ / خطبه ۱۷۶)	م	معارفی	جامعیت / بطون
				(بِنَائِيْعِ الْعِلْمِ وَ بَحْرِهِ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت / بطون
				(رَبِّا لِعَطَشِ الْعُلَمَاءِ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
				(رَبِّا نَاقِعٌ / خ/ ۱۵۶)	م	معارفی	جامعیت
				(عِلْمًا لِمَنْ وَغَى / خ/ ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت
۵	منبع عمیق و سرشار از خیرات	دریایی با ژرفای ناپیدا		(بَحْرًا لَا يَدْرِكُ قَعْرَهُ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت / بطون
				(بَحْرٌ لَا يَنْزِفُهُ الْمُسْتَنْزِفُونَ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت / بطون
				(إِنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ / خ/ ۱۸)	م	معارفی	جامعیت / بطون
				(هَذَا الْقُرْآنُ إِنَّمَا هُوَ حَقٌّ مُسْطَوِّرٌ بَيْنَ الدَّقَّتَيْنِ لَا يُنْطَقُ بِلسَانٍ وَلَا بُدُّ لَهُ مِنْ تَرْجُمَانٍ / خ/ ۱۲۵)	م	بیانی	
				(رِبَاضُ الْعَدْلِ وَ غُرَّتُهُ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت / بطون

			م	معارفی	جامعیت	(الَّذِي عَظَّمَ حُلْمَهُ فَعَفَا وَ عَدَلَ / خ ۱۹۱)	
		شامل اوصاف اهل بیت علیهم‌السلام	م	معارفی	جامعیت	(فِيهِمْ كَرِيمُ الْقُرْآنِ / خ ۱۵۴)	
		معدن ایمان	م	معارفی	جامعیت / بطون	(فَهُوَ مَعْدِنُ الْإِيمَانِ وَ يُخْبِو حَتَّهُ / خ ۱۹۸)	
		معدن حق	م	معارفی	جامعیت / بطون	(الْوَدِيَّةُ الْحَقُّ وَ غِيْطَانُهُ / خ ۱۹۸)	
		چشمه‌ای که آبش کمی ندارد	م	معارفی	جامعیت	(عُيُونٌ لَا يَنْضُبُّهَا الْمَاحُونَ / خ ۱۹۸)	
		منبع آبی که هر چه برگیرند کم نشود	م	معارفی	جامعیت / بطون	(مَنَاهِلٌ لَا يَنْضُبُّهَا الْوَارِدُونَ / خ ۱۹۸)	
		غسی کننده دارندگان	م	معارفی	جامعیت	(عَلِّمُوا أَنَّهُ لَيْسَ عَلَى أَحَدٍ بَعْدَ الْقُرْآنِ مِنْ فَاقَةٍ وَ لَا لِأَحَدٍ قَبْلَ الْقُرْآنِ مِنْ غِنًى / خ ۱۷۶)	
		قرآن دارای بطن و ظاهر	غیر مستقیم	بیانی		(فَلَمْ يَبْقَ عِنْدَهُمْ مِنْهُ إِلَّا اسْمُهُ وَ لَا يَعْرِفُونَ إِلَّا خَطَاهُ وَ زَيْرَهُ / خ ۱۴۷)	
		جامعیست و اشتمال قرآن	مستقیم	معارفی	جامعیت	(يَتَيَّانُ لِكُلِّ شَيْءٍ / خ ۱۸)	
			م	معارفی	تشریح و قانونگذاری	(كِتَابَ رَبِّكُمْ فِيكُمْ مُبِينًا خَالَأَهُ وَ حَرَامَهُ وَ فَرِائِضَهُ وَ فَضَائِلَهُ وَ نَاسِخَهُ وَ مُسَوِّخَهُ.. / خ ۱)	
			م	معارفی	جامعیت	(كِتَابُ غَيْرِ مُعَادِرٍ / خ ۱۱۴)	
			م	معارفی	جامعیت	(يَبَيِّنُ فِيهِ الْخَيْرَ وَ الشَّرَّ / خ ۱۶۷)	
		شامل اخبار غیبی	م	معارفی	اخبار غیبی	(أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَ الْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي / خ ۱۵۸)	
		اسرار و شگفتی	م	معارفی	اعجاز علمی	(أَلَا تَقْنَى عَجَائِبُهُ / خ ۱۸)	
		هلباش پایان ندارد	م	معارفی	اعجاز علمی	(أَلَا تَقْضِي غَزَائِبُهُ / خ ۱۸)	
		فرقانی که تابش برهانش فرو نشیند	م	معارفی	جامعیت	(فَرَقَانَا لَا يَخْمَدُ بُرْهَانُهُ / ۱۹۸ خطبه)	
		تصحیح کننده آرای بشری	م	معارفی	جامعیت	(وَأَنَّهُمْوَا عَلَيْهِ آرَاءُكُمْ / خ ۱۷۶)	
		قرآن کتاب ابلاغ	م	معارفی	تشریح و	(أَنَّهُى إِلَيْكُمْ عَلَى لِسَانِهِ مَحَابَّهُ مِنَ الْأَعْمَالِ وَ	

		قانون	مَكَارِهِهُ وَ تَوَاهِيَّتُهُ وَ اَوَامِرُهُ / خ ۸۶)			قانونگذاری
		کفایت ارجاع به قرآن از ندانسته‌ها و آنچه در سنت نبی ﷺ نیامده	(مَا كَلَّفَكَ الشَّيْطَانُ عِلْمَهُ مِمَّا لَيْسَ فِي الْكِتَابِ عَلَيْكَ فَرَضُهُ وَ لَا فِي سُنَّةِ النَّبِيِّ / خ ۹۱)	م	معرفی	جامعیت
		حکمت و دلوری قرآن	(إِنَّا لَمْ نُحَكِّمِ الرِّجَالَ وَ إِنَّمَا حَكَّمْنَا الْقُرْآنَ / خ ۱۲۵)	م	معرفی	تشریع و قانونگذاری
		مرجع عمل یاران امام علی علیه السلام	(قُرْءُوا الْقُرْآنَ فَأُحْكُمُوهُ / خ ۱۲۱)	غیر مستقیم	معرفی	جامعیت
		عمل به قرآن، ملاک پذیرش یا رد افراد	(فَإِنْ جَزَا الْقُرْآنَ إِلَيْهِمْ أَتَبَعْنَاهُمْ وَإِنْ جَزَّاهُمْ إِلَيْنَا أَتَّبِعُونَا / خ ۱۲۷)	م	معرفی	جامعیت
		شرط دلوری: تسلیم بودن و همراه بودن زبان و قلب با قرآن	(يُجْزَعَا عِنْدَ الْقُرْآنِ وَ لَا يُجَاوِزَاهُ وَ تَكُونُ أَلْسِنَتُهُمَا مَعَهُ وَ قُلُوبُهُمَا تَبَعُهُ / خ ۱۷۷)	م	معرفی	جامعیت
۷	میزان	میزان بودن قرآن در قیامت	(فَإِنَّهُ يُنَادِي مُنَادٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ كُلَّ حَارِثٍ مُبْتَلَى فِي حَرْثِهِ وَ عَاقِبَةُ عَمَلِهِ غَيْرُ حَرْثَةِ الْقُرْآنِ / خ ۱۷۶)	م	معرفی	جامعیت
		ملاک سنجش خواسته‌ها	(اسْتَفْشُوا فِيهِ أَهْوَاءَكُمْ / خ ۱۷۶)	م	معرفی	جامعیت
			(نَطَرْتُ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ... / خ ۲۰۵)	م	معرفی	جامعیت
		حکم قضاوت کسنگانش	(حُكْمًا لِمَنْ قَضَى / خ ۱۹۸)	م	معرفی	تشریع و قانونگذاری
		میزان اعمال	(لَيْسَ فِيهِمْ بِلَعْنَةِ ابْنِ مَرْثَدَةَ مِنَ الْكِتَابِ / خ ۱۷۷)	م	معرفی	جامعیت
		بهترین حکم کننده	(إِنِّي لَرَاضٍ بِحُجَّةِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ وَ عِلْمِهِ فِيهِمْ / خ ۲۲)	م	معرفی	تشریع و قانونگذاری
		قرآن ملاک رد یا پذیرش افراد	(فَمَنْ صَدَّقَكَ بِهَذَا فَقَدْ كَذَّبَ الْقُرْآنَ / خ ۷۹)	م	معرفی	جامعیت
		تطابق خواسته‌های بشر	(يُعْطِفُ الْهَوَى عَلَى الْهَدَى / خ ۱۳۸)	م	معرفی	جامعیت

۸	ناجی قدرتمند	با ملامت قرآن				
			م	معارفی	جامعیت	تطابق اندیشه و نظریه‌ها با ملامت قرآن
			م	معارفی	جامعیت	حقّی که یاری کنندگانش مغلوب نشوند
			م	معارفی	جامعیت	ناجی
			م	معارفی	جامعیت	عزت برگزیندگانش
			م	معارفی	جامعیت	مرکبی نجات- بخش
			م	معارفی	جامعیت	قدرتی که یاورانش شکست نداشتند
			م	معارفی	جامعیت	ناجی حافظان و عاملانش
			م	معارفی	جامعیت	شفیعی با شفاعتی مقبول
			م	معارفی	جامعیت	محکوم شدن شکایت کنندگان قرآن
	۹	پناهگاهی امن	م	معارفی	جامعیت	محل امن برای داخل شوندگانش
			م	معارفی	جامعیت	پناهگاهی با قله- ای بلند و استوار
			م	معارفی	جامعیت	نگه دارنده دارندگانش

			م	معارفی	جامعیت	محافظة کسی که به دانش آن مجهز گردیده	وسيلة ایمنی بخش
						(سَبَّهُ الْأَمِينُ / خ ۱۷۶)	
۱۰	شفا دهنده	دارو و شفا	م	معارفی	جامعیت	(شِفَاءُ لَا تُخْشَى أَسْفَاؤُهُ / خ ۱۹۸)	
			م	معارفی	جامعیت	(دواء لیس بعده داء / خ ۱۹۸)	
			م	معارفی	جامعیت	(شفاء الصدور / خطبه ۱۱۰)	
			م	معارفی	جامعیت	(شفاء نافع / خ ۱۵۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(دَوَاءُ دَلِكُمْ / خ ۱۵۸)	
			م	معارفی	جامعیت	(دَوَاءُ دَلِكُمْ / خ ۱۷۳)	
			م	معارفی	جامعیت	(فَإِنْ فِيهِ شِفَاءٌ مِنْ أَكْبَرِ الدَّاءِ وَهُوَ الْكُفْرُ وَ الْتِفَاقُ وَالتَّيُّ وَ الضَّالُّ / خ ۱۷۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(فَاسْتَشْفُوهُ مِنْ أَذْوَانِكُمْ / خ ۱۷۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(يَسْتَشِيرُونَ بِهِ دَوَاءَ دَلِيهِمْ / خ ۱۹۳)	
			م	معارفی	جامعیت	(مَا لِلْقَلْبِ جَلَاءٌ غَيْرُهُ / خطبه ۱۷۶)	
۱۱	رسمان محکم	رسمان محکم برای تمسک	م	معارفی	جامعیت	(حَبْلًا وَثِقًا عَزُوتُهُ / خ ۱۹۸)	
			م	معارفی	جامعیت	(لَنْ تَمْسُكُوا بِهِ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي تَبْذُرُهُ / خ ۱۴۷)	
			م	معارفی	جامعیت	(الْحَبْلُ الثَّمِينُ / خ ۱۵۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(الْعِصْمَةُ الْمُتَمَسِّكُ / خ ۱۵۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(حَبْلُ اللَّهِ الثَّمِينُ / خ ۱۷۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(سببه الامین / خ ۱۷۶)	
			م	معارفی	جامعیت	(فَاسْأَلُوا اللَّهَ بِهِ / خ ۱۷۶)	وسيلة توسل به خدایوند
			م	معارفی	جامعیت	(إِنَّهُ مَا تَوَجَّهَ الْعِبَادُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِمِثْلِهِ / خ ۱۷۶)	بهترین وسیله تقرب بندگان به خدا
			م	معارفی	جامعیت	(فَمَا ذَلِكَ الْقُرْآنَ عَلَيْهِ مِنْ صِفَتِهِ فَأَتَمَّ بِهِ / خ	مطمئن بودن قرآن

۱۲	همنشین صادق و قدرت مند			م	بیانی	(۹۱)
						کتاب وحدت
						(فَاجْتَمِعِ الْقَوْمُ عَلَى الْفُرْقَةِ / خ ۱۴۷)
						غیر مستقیم
						معارفی
						جامعیت
	دلیل و برهانی قاطع			م	بیانی	(مَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدٌ إِلَّا قَامَ عَنْهُ بِزِيَادَةٍ أَوْ نَقْصَانٍ زِيَادَةٍ فِي هَلَى أَوْ نَقْصَانٍ مِنْ عَمَى / خ ۱۷۶)
						یاور سختی‌ها
						(اسْتَعِينُوا بِهِ عَلَى أَوْلَانِكُمْ / خ ۱۷۶)
						م
						معارفی
						جامعیت
۱۳				م	بیانی	(إِنَّ الْكِتَابَ لَمَعَى مَا فَازَتْهُ مُذْ صَجِبْتُهُ / خ ۱۲۲)
						بار جدایی ناپذیر
						(تَوَجَّهُوا إِلَيْهِ بِحُبِّهِ / خ ۱۷۶)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(عُدُّوا لِمَنِ اتَّخَذَهُ / خ ۱۹۸)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(فَكُونُوا مِنْ حَرَّتِيهِ وَتَبَاعِيهِ / خ ۱۷۶)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(بُرْهَانًا لِمَنْ تَكَلَّمَ بِهِ / خ ۱۹۸)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(الْبُرْهَانُ الْجَلِيُّ / خ ۱۶۱)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(شَاهِدًا لِمَنْ خَاصَمَ بِهِ / خ ۱۹۸)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ / خ ۱۸۳)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(حُجَّةٌ لَزِمَةٌ / خ ۱)
						م
						معارفی
						جامعیت
				م	معارفی	(اسْتَدِلُّوهُ عَلَى رَبِّكُمْ / خ ۱۷۶)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(لِيُعَلِّمَ الْعِبَادَ رَبَّهُمْ إِذْ جِئَلُوهُ / خ ۱۴۷)
						م
						معارفی
						جامعیت
				م	معارفی	(قَاتِلْ مُصَدِّقٌ / خ ۱۷۶)
						م
						معارفی
						اختلاف ناپذیری
						(نَاطِقٌ لَا يُعْيَا لِسَانُهُ / خ ۱۳۳)
						م
						معارفی
						اختلاف ناپذیری
				م	معارفی	(إِزَاحَةٌ لِلشُّبُهَاتِ وَاحْتِجَاجٌ بِالْبَيِّنَاتِ / خ ۲)
						م
						معارفی
						جامعیت
						(عَلَى كِتَابِ اللَّهِ تَعَرَّضُ الْأَمْثَالُ / خ ۷۵)
						م
						معارفی
						جامعیت

				قرآن		
	خصوصی‌نگر	(خَصِیْمًا / خ ۸۳)	م	معارفی	جامعیت	
	قرآن کتاب اتمام حجت با بندگان	(كَفَى بِالْكِتَابِ حَجِیْبًا / خ ۸۳)	م	معارفی	جامعیت	
		(اَلْقَى اِلَیْكُمْ الْمَعْزَةَ / خ ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
		(اتَّخَذَ عَلَیْكُمْ الْحُجَّةَ / خ ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
		(قَدَّمَ اِلَیْكُمْ بِالْوَعْدِ / خ ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
		(اَنْذَرَكُمْ بَیْنَ يَدَیْ عَذَابٍ شَدِیْدٍ / خ ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
	قرآن، مخالف بدعت در احکام آسمانی	(اَحْكَامٌ تُبْدِعُ یَخَالِفُ فِیْهَا كِتَابُ اللّٰهِ / خ ۵۰)	م	معارفی	جامعیت	
	اختلاف ناپذیری	(اِنَّهُ لَا اِخْتِلَافَ فِیْهِ / خ ۱۸)	م	بیانی		
	در قرآن	(یُصَلِّقُ بَعْضُهُ بَعْضًا / خ ۱۸)	م	بیانی		
	علت ثبات عقیده	(لَیْسَتْهُ بَعْدَ اِذْ اُنْكَرُوهُ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت	
	استدلال وجود خدا با قدرتش	(فَتَجَلَّى لَهُمْ سُبْحَانَهُ فِی كِتَابِهِ مِنْ غَیْرِ اَنْ یَّكُوْنُوْا رَاۗءَیْهِ اَوْ هُمْ مِنْ قُلُوْبِهِ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	جامعیت	
۱۴	مکمل دین	(اَتَاۡفَى الْاِسْلَامَ وَبُتْبَانَهُ / خطبه ۱۹۸)	م	معارفی	جامعیت	
	تکامل دین به وسیله قرآن	(حَتَّى اَكْمَلَ لَهُ وَ لَكُمْ فِیْمَا اَنْزَلَ مِنْ كِتَابِهِ دِیْنَهُ الَّذِی رَضِیْ لِنَفْسِهِ / خ ۸۶)	م	معارفی	جامعیت	
	خانه‌ای با ارکان استوار	(نَبِیْتُ لَا تُهْدَمُ اَرْكَائُهُ / خ ۱۳۳)	م	معارفی	جامعیت	
	نشانه ختم نبوت	(خَتَمَ بِهِ الْوَحْیَ / خ ۱۳۳)	م	معارفی	جامعیت	
	کتاب استوار	(اَللِّمْتُعَلِّی لَا یَعُوْجُ فِیْقَامُ / خ ۱۵۶)	م	معارفی	جامعیت	
		(اَحْكَمُهُ / خ ۱۴۷)	م	معارفی	تشریح و قانونگذاری	
		(لَا یَرْیَغُ فِیْسْتَعْتَبُ / خ ۱۵۶)	م	معارفی	جامعیت	
	کتاب سعادت	(وَارْزَاهُنْ عَلَیْهِمْ اَنْفُسُهُمْ / خ ۱۸۳)	م	معارفی	جامعیت	
	کامل کننده دین	(اَكْمَلَ بِهٖ دِیْنَهُ / خ ۱۸۳)	م	معارفی	جامعیت	

۱۵	عامل بی نیازی	هدف خلقت نبی ﷺ	(قَدْ فَرَعْنَا إِلَى الْخَلْقِ مِنْ أَحْكَامِ الْهُدَى / خ/ ۱۸۳)	م	معارفی	جامعیت
		سبب فغان شیطان	(أَرَى نُورَ الْوَحْيِ وَ الرِّسَالَةِ وَ أَسْمُرُ رِيحَ النُّبُوءَةِ وَ لَقَدْ سَمِعْتُ رَنَّةَ الشَّيْطَانِ حِينَ نَزَلَ الْوَحْيُ عَلَيْهِ / خ/ ۱۹۲)	م	معارفی	جامعیت
		طلب نکردن از خلق خدا به وسیله قرآن	(لَا تَسْأَلُوا بِهِ خَلْقَهُ / خ/ ۱۷۶)	م	معارفی	جامعیت
		منزلت والای قرآن	(فَأَنزَلْنَاهُمْ بِأَحْسَنِ مَنَازِلِ الْقُرْآنِ / خ/ ۸۷)	غیر مستقیم	معارفی	جامعیت
		سودبخش‌ترین داستان‌ها	(أَفْغَى الْقَصَصِ / خ/ ۱۱۰)	م	معارفی	جامعیت
		قرآن در دسترس همه	(كِتَابٌ مُّنْزَلٍ / خ/ ۱)	م	بیانی	
			(كِتَابُ اللَّهِ بَيِّنٌ أَظْهَرَ كُمْ / خ/ ۱۳۳)	م	بیانی	
		سامان دهنده امور فردی و اجتماعی	(نُظِّمَ مَا بَيْنَكُمْ / خ/ ۱۵۸)	م	معارفی	تشویش و قانونگذاری
		سبب اكمال نعمتهای خدا	(اسْتَمُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَ الْمَحَافَظَةِ عَلَى مَا اسْتَحْفَظَكُمْ مِنْ كِتَابِهِ / خ/ ۱۷۳)	م	معارفی	جامعیت
		رمز شهادت: تلاوت و تدبر و عمل به قرآن	(تَلَّوْا الْقُرْآنَ فَأَحْكُمُوهُ وَ تَذَكَّرُوا الْفَرْصَ فَأَقَامُوهُ / خ/ ۱۸۲)	م	معارفی	جامعیت
		مایه تشویق و ترغیب پرهیزکاران	(فَإِذَا مَرُّوا بِالْبَیِّنَاتِ تَشْوِيقٌ رَّكُّوا... / خ/ ۱۹۳)	م	معارفی	جامعیت
	۱۶	پند دهنده‌ای صادق	(الْأَصِیحُ الَّذِي لَا یَغِشُّ / خ/ ۱۷۶)	م	معارفی	جامعیت
			(اسْتَنْصَحُوهُ عَلَى أَنْفُسِكُمْ / خ/ ۱۷۶)	م	معارفی	جامعیت
			(استنصحه / نامه ۶۹)	م	معارفی	جامعیت
		حلیت راویانش	(حَدَّثَنَا لِمَنْ رَوَى / خ/ ۱۹۸)	م	بیانی	

موضع	(لَمْ يَعْظُ أَحَدًا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ / خ ۱۷۶)	م	معرفی	جامعیت
سخنگوی صادق	(الْمُحَدِّثُ الَّذِي لَا يَكْذِبُ / خ ۱۷۶)	م	بیانی	
صادق	(مَنْ قَالَ بِهِ صَدَقَ / خ ۱۵۶)	م	معرفی	جامعیت
کتاب مثل‌ها	(بِتَقْوَى اللَّهِ الَّذِي صَرَبَ الْأَمْثَالَ / خ ۸۳)	م	معرفی	جامعیت
نیکوترین گفتار	(أَحْسَنُ الْحَدِيثِ / خ ۱۱۰)	م	بیانی	
کتاب عبرت	(خَوْفُهُمْ مِنْ سَطْوَتِهِ / خ ۱۴۷)	م	معرفی	جامعیت
	(كَيْفَ مَحَقَّ مَنْ مَحَقَّ بِالْمَثَلَاتِ / خ ۱۴۷)	م	معرفی	جامعیت
	(اِخْتَصَدَ مِنْ اِخْتَصَدَ بِالتَّقَمَّاتِ / خ ۱۴۷)	م	معرفی	جامعیت
بلیغ	(لَا تُخْلِفُهُ كَثْرَةُ الرَّدِّ وَوُلُوجُ السَّمْعِ / خ ۱۵۶)	م	معرفی	جامعیت
ناطق	(بِكِتَابِ نَاطِقٍ / خ ۱۶۹)	م	معرفی	جامعیت
ساکتی گویا	(صَامِتٌ نَاطِقٌ / خ ۱۸۳)	م	بیانی	
ملیه تواضع	(مُقْتَرِشُونَ لِحَبَاهِهِمْ وَأَكْفَاهِهِمْ وَرُكْبِهِمْ وَ أَطْرَافِ أَقْدَامِهِمْ يَطْلُبُونَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى فِي فَكَائِكَ رِقَابِهِمْ / خ ۱۹۳)	م	معرفی	جامعیت
سخنگو	(ناطق / ۱۸۳)	م	بیانی	
بهار قلوب	(رَبِيعاً لِقُلُوبِ الْفُقَهَاءِ / خ ۱۹۸)	م	معرفی	جامعیت
	(رَبِيعُ الْقُلُوبِ / خ ۱۱۰)	م	معرفی	جامعیت
	(ربيع القلب / خ ۱۷۶)	م	معرفی	جامعیت

جدول ۱- اوصاف قرآن در ۴۲۱ خطبه نهج البلاغه

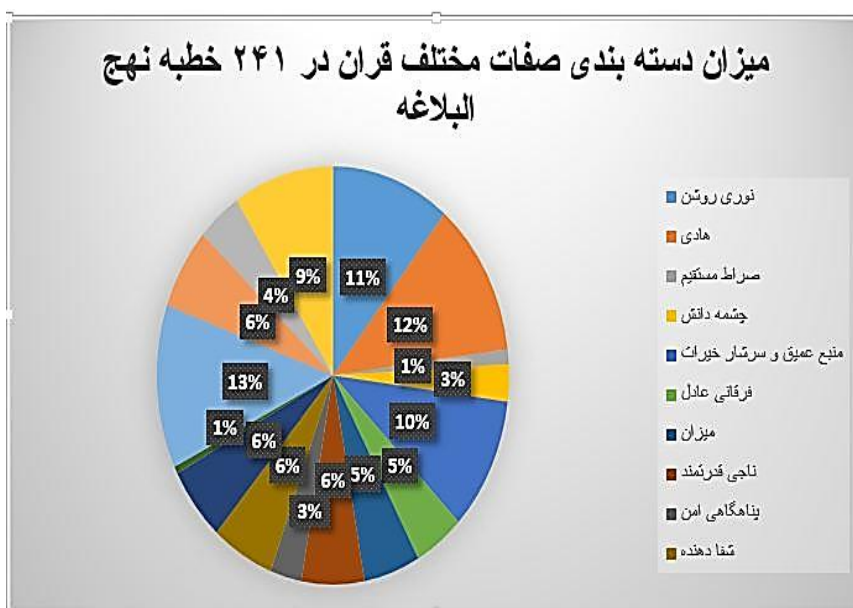
۴-۱. نمودار کمی کلام امام علی علیه السلام درباره اعجاز قرآن با توجه به داده‌های جدول ۱

پر واضح است که قرآن مشتمل بر مطالب و رازهای نهفته‌ای است که امام علی علیه السلام همواره مردم را به تفکر و تفقه و تعمق در آن فرا خوانده‌اند. اینک به منظور توضیح بیشتر این صفات و نحوه دلالتشان بر اعجاز معارفی قرآن کریم، تعدادی از آن‌ها به اختصار ارائه می‌شود.

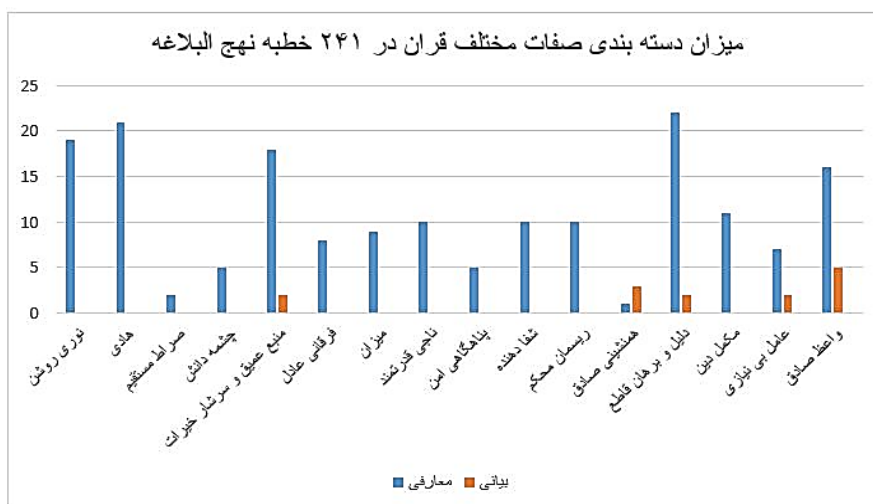
۴-۱-۱. نمودار پراکندگی صفات مختلف قرآن در کل خطبه‌های نهج البلاغه

همانطور که در جدول ۱ ذکر شد، مجموعاً در کل نهج البلاغه، در ۳۷ خطبه، در ۱۸۷ مورد صفاتی در رابطه با عظمت و اعجاز قرآن کریم به نقل از امیرمؤمنان علیه السلام ذکر شده است. این ۱۸۷

صفت را می‌توان در ذیل ۱۶ عنوان کلی مستقل جای داد که مجموع این ۱۶ عنوان دارای زیرمجموعه‌ای از صفات می‌باشند که به دو شکل بر قرآن کریم دلالت دارند، بعضی از آن‌ها صفتی از صفات را بطور مستقیم به قرآن کریم نسبت می‌دهند، مانند صفاتی که در آن‌ها به شفاء بودن قرآن اشاره می‌شود، و برخی دیگر بطور غیرمستقیم. به بیان دیگر، در صفات غیرمستقیم برای رسیدن به توصیف قرآن کریم به یک تحلیل لفظی و یا عقلی احتیاج است، مانند: (لِأَنَّ الضَّلَالَةَ لَا تُوَافِقُ الْهُدَى / خ ۱۴۷)، از مفهوم این بخش از خطبه دریافت می‌شود که کسی که به وسیله قرآن هدایت یابد، از گمراهی بدور خواهد بود، پس قرآن کتاب هدایت است. از میان این دسته بندی، دسته صفات مربوط به هر یک از صفات به طور مجزا در وجوه معارفی و بیانی بیان شده که در قالب نمودارها قابل مشاهده است.

شکل ۱: نمودار دایره‌ای دسته صفات قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

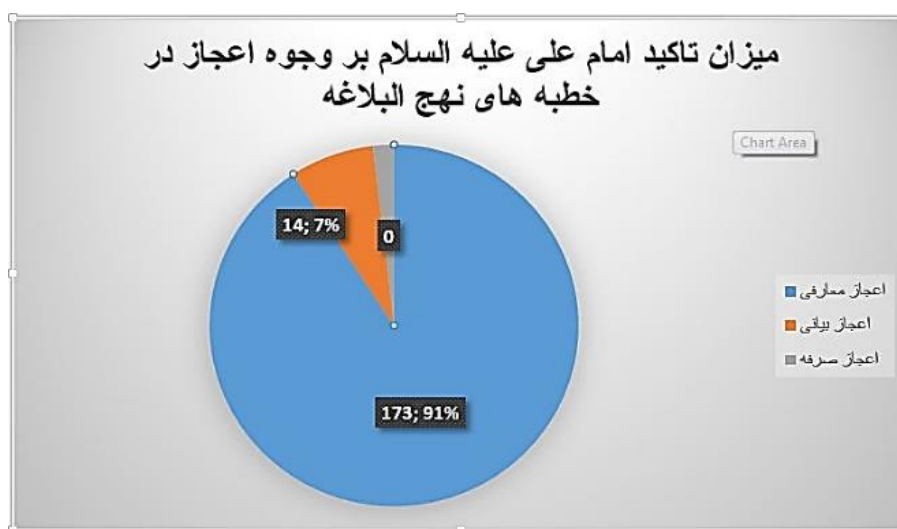

شکل ۲: نمودار میله‌ای دسته صفات قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

۲-۱-۴. نمودار پراکندگی تاکید امام علی علیه السلام بر انواع اعجاز (صرفه، بیانی، معارفی) به

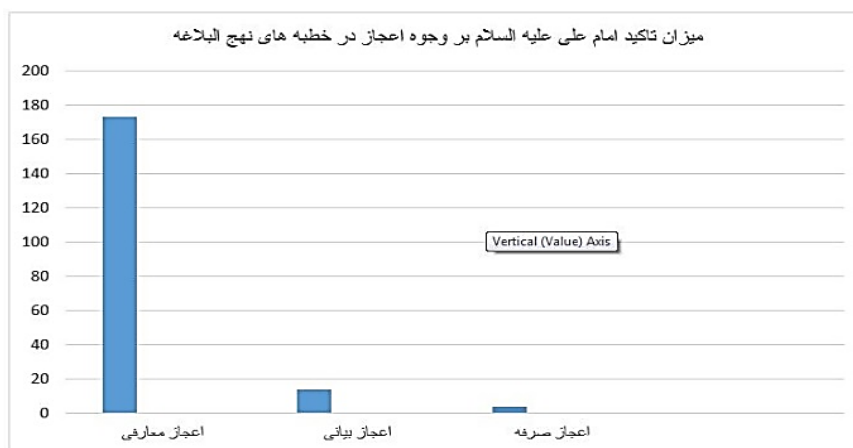
طور مجزا

با توجه به داده‌های جدول و بررسی دقیق صفات با توجه به معانی عبارات میتوان آن‌ها را در دو دسته وجوه اعجاز بیرونی شامل صرفه و وجه درونی شامل وجه معارفی و وجه بیانی، تقسیم بندی نمود که در نمودارهای زیر به طور دقیق قابل مشاهده است.

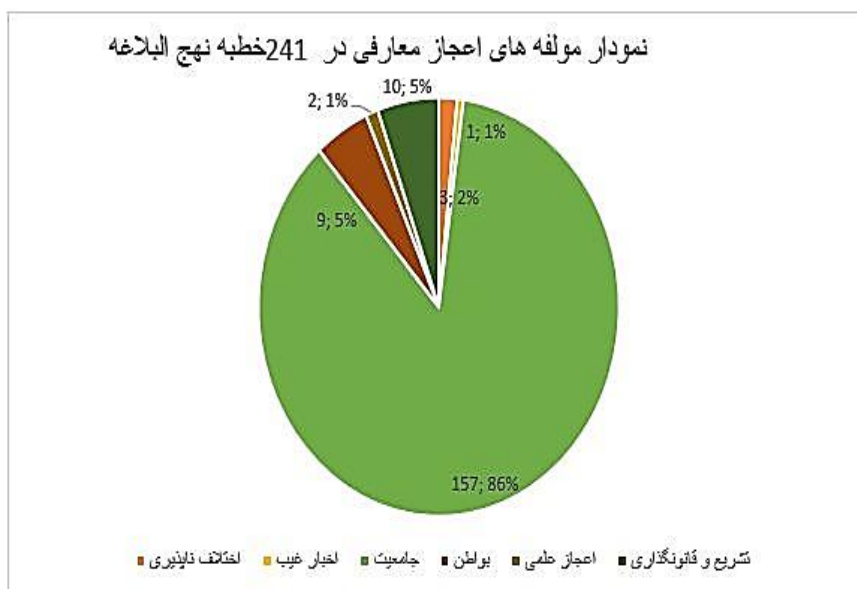
شکل ۳: نمودار دایره‌ای وجوه اعجاز قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

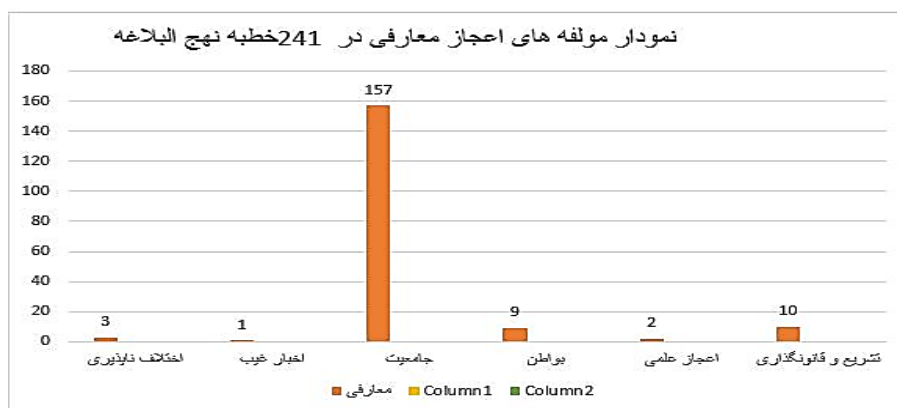

شکل ۴: نمودار میله‌ای وجوه اعجاز قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

۴-۱-۳. نمودار پراکندگی مؤلفه‌های کمی اعجاز معارفی در کل خطبه‌های نهج البلاغه
با توجه به انواع مؤلفه‌های اعجاز معارفی که مورد تاکید شیعه بوده، در این قسمت به بیان میزان پراکندگی هر یک از این مؤلفه‌ها در کلام امام علی علیه السلام در قالب نمودارها پرداخته خواهد شد.

شکل ۵: نمودار دایره‌ای وجوه اعجاز قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

شکل ۶: نمودار میله‌ای وجوه اعجاز قرآن در خطبه‌های نهج البلاغه

۵. نتیجه گیری

تفسیر و تحلیل کمی کلام امام علی علیه السلام درباره اعجاز قرآن با توجه به داده‌های جدول ۱ و نمودارهای حاصل از جدول بیانگر موارد زیر می‌باشد:

۱-۵. با بررسی کلام امام علی علیه السلام در جدول ۱ و نمودارهای ۱ و ۲، می‌توان گفت که حضرت در مجموع ۳۷ خطبه و در ۱۸۷ مورد صفاتی در رابطه با عظمت و اعجاز قرآن کریم به نقل از امیر مؤمنان علیه السلام ذکر شده است. این ۱۸۷ صفت را می‌توان در ذیل ۱۶ عنوان کلی مستقل اعم از (نوری روشن‌گر، هادی، صراط مستقیم، چشمه دانش، منبع عمیق و سرشار خیرات، فرقانی عادل، میزان، ناجی، قدرتمند، پناهگاهی امن، شفادهنده، ریسمان محکم، همنشینی صادق، دلیل و برهان قاطع، مکمل دین، عامل بی‌نیازی و واعظ صادق) جای داد، از میان این دسته بندی، دسته صفات مربوط به نور روشن‌گر ۱۹ بار در وجه معارفی، هادی ۲۱ بار در وجه معارفی، صراط مستقیم ۲ بار در وجه معارفی، چشمه دانش ۵ بار در وجه معارفی، منبع عمیق و سرشار خیرات به طور کلی ۲۰ بار که ۱۸ بار در وجه معارفی و ۲ بار در وجه بیانی، فرقانی عادل ۸ بار در وجه معارفی، میزان ۹ بار در وجه معارفی، ناجی قدرتمند ۱۰ بار در وجه معارفی، پناهگاهی امن ۵ بار در وجه معارفی، شفادهنده ۱۰ بار در وجه معارفی، ریسمان محکم ۱۰ بار در وجه معارفی، همنشینی صادق کلاً ۴ بار که ۱ بار در وجه معارفی و ۳ بار دیگر در وجه بیانی، دلیل و برهان قاطع کلاً ۲۴ بار که ۲۲ بار در وجه معارفی و ۲ بار در وجه بیانی، مکمل دین ۱۱ بار در وجه معارفی، عامل بی‌نیازی کلاً ۹ بار که ۷ بار در وجه معارفی و ۲ بار در وجه بیانی و واعظ صادق نیز کلاً ۲۱ بار که ۱۶

بار در وجه معارفی و ۵ بار در وجه اعجاز بیانی قرآن کریم به کار رفته‌اند که نشانگر بیشترین میزان تاکید ایشان بر وجه اعجاز معارفی بوده است.

۵-۲. با توجه به داده‌های جدول ۱ و نمودارهای ۳ و ۴، می‌توان گفت که امام علی علیه السلام میزان ۹۱ درصد بر وجه معارفی اعجاز و ۱۴/۷ درصد به وجه بیانی اعجاز تاکید داشته اما در هیچ موردی از صفات به وجه صرفه توجهی ننموده‌اند. لذا این شیوه بیان حضرت علیه السلام همانطور که از نمودارهای زیر استنباط می‌شود، نشان‌گر تاکید بسیار زیاد ایشان به وجه معارفی و محتوایی اعجاز بوده است.

۵-۳. با توجه به نمودارهای ۵ و ۶، می‌توان گفت حضرت در مجموع ۲۴۱ خطبه و میزان ۹۱ درصد تاکید بر وجه معارفی اعجاز، ۳ بار به مؤلفه اختلاف‌ناپذیری (۳/۲ درصد) و ۱ بار به مؤلفه اخبار غیب (۱ درصد) و ۱۵۷ بار به مؤلفه جامعیت (۸۶ درصد) و ۲ بار به مؤلفه اعجاز علمی (۲/۱ درصد) و ۹ بار به مؤلفه بواطن قرآن (۹/۵ درصد) و ۱۰ بار به مؤلفه تشریع و قانون‌گذاری (۱۰/۵ درصد) تاکید داشته‌اند که از میان همه مؤلفه‌های اعجاز معارفی، مؤلفه جامعیت با میزان ۸۶ درصد، بیشترین میزان تاکید ایشان را در بر داشته است؛ از میان صفات مربوط به جامعیت نیز، صفتهایی با عنوان کلی دلیل و برهان قاطع با (درصد ۱۳) و هادی با ۱۲ درصد به ترتیب بیشترین وجه کلام مولا علیه السلام را به خود اختصاص داده‌اند و این نشان‌گر اهمیت بعد برهان بودن و هدایت‌گر بودن قرآن در کلام ایشان می‌باشد.

۵-۴. بنابراین می‌توان گفت با بررسی اوصاف قرآن در مجموع خطبه‌های نهج البلاغه از عظمت و کمالات قرآن کریم در قالب جدول و نمودارها روشن می‌شود، امام علی علیه السلام بیشترین میزان تاکیدشان با ۹۱ درصد به اهمیت وجه معارف و محتوای قرآن کریم بوده و الفاظ و ظواهر زیبای آن را به عنوان ظرف این معارف عالی معرفی کرده‌اند؛ در طول دوران حیات، علی‌رغم اقدامات حاکمان جور در منزوی کردن ایشان و دور نگه داشتن مردم از معارف و حقایق درست اعجاز قرآن کریم و همین‌طور رواج ظاهرگرایی و منحصر کردن وجوه اعجاز در وجه بیانی و ادبی، همواره با بیاناتی شیوا و اقداماتی روشنگرانه جهت تبیین معارف صحیح قرآن کریم تلاش نموده و مهمترین وجه اعجاز قرآن کریم را معارف و محتوای بلند آن معرفی فرموده‌اند؛ می‌توان گفت اعجاز قرآن کریم در این علوم و معارف عمیق و بلند آن است که پس از گذشت سالیان دراز و بعد از این همه پیشرفت‌های علمی بشر و تبادل دانش‌ها و فرهنگ‌ها، هیچ‌کدام ابطال نشده است و همین حقانیت قرآن و آسمانی بودن آن را اثبات می‌کند.

منابع:

.قرآن کریم.

. نهج البلاغه، ۱۳۶۶ ش، امام علی علیه السلام، گردآورنده: شریف رضی، نسخه: صبحی صالح، قم: موسسه دارالهجره.

۱. ابن فارس، احمد بن فارس، ۱۴۲۳ ق، معجم مقانیس اللغة، تحقیق: هارون عبد السلام محمد، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، بی تا، لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دار صادر.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۳۷۵ ق، لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دار صادر.
۴. استادی، رضا، ۱۴۰۴ ق، مستند امام رضا علیه السلام، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، مشهد.
۵. اصفهانی، میرزا مهدی، ۱۳۸۸ ش، رسائل شناخت قرآن (رسائل القرآن والفرقان): تحقیق و تصحیح: حسین مفید، مرکز فرهنگی انتشارات منیر، تهران.
۶. بحرانی، هاشم، ۱۴۱۵ ق، تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعثة، مرکز الطباعة و النشر.
۷. بلاغی، محمد جواد، ۱۴۲۰ ق، تفسیر آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، قم: بنیاد بعثت.
۸. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۸، تفسیر تسنیم، قم: مرکز بین المللی نشر اسراء.
۹. حسینی، سید مصطفی، ۱۴۲۵ ق، فتح البیان فی ما روی عن علی من تفسیر القرآن، حلب: دارالجسور.
۱۰. خویی، ابوالقاسم، ۱۴۰۸ ق، البیان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، بیروت: الزهراء.
۱۱. دین پرور، سید جمال الدین، ۱۳۷۹ ش، نهج البلاغه پاریسی، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
۱۲. رازی، ابوالفتاح، ۱۳۷۱ ش، تفسیر روض الجنان و روح الجنان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۳. رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۱۰ ق، مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، بیروت: دارالفکر.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، دمشق: دارالقلم.
۱۵. رضایی اصفهانی، محمد علی، ۱۳۸۱ ش، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، رشت: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

۱۶. زرقانی، محمدعبدالعظیم، ۱۹۸۴م، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، ترجمه: محسن آرمین، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۷. شرتونی لبنانی، سعید، بی تا، *اقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد*، تهران: بی تا.
۱۸. الشریف المرتضی، ۱۳۸۲ش، *الموضح عن وجهه اعجاز القرآن*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۹. صافی اصفهانی، حسن، ۱۴۱۸، *الهدایه فی الاصول / تقرير الابحاث ابوالقاسم الموسوي الخوئي*؛ قم: موسسه صاحب الامر علیه السلام.
۲۰. طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۱. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، *تفسیر نورالثقلین*، تصحیح و تحقیق: هاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان.
۲۲. عسگری، سید مرتضی، بی تا، *پژوهش و بررسی تحلیلی مبانی اندیشه‌های اسلامی در دیدگاه دو مکتب*، ج ۲، تهران: رایزن.
۲۳. العیاشی، محمد بن مسعود، ۱۴۲۱ ق، *تفسیر العیاشی*، تحقیق و تصحیح: هاشم رسولی محلاتی، المكتبة العلمية الإسلامية، چاپ اول، قم: مؤسسه بعثت.
۲۴. فضل الله، سید محمد حسین، ۱۳۷۷ش، *تفسیر من وحی القرآن*، بیروت: انتشارات دار الملائک للطباعة و النشر.
۲۵. قاسمی، محمد جمال الدین، ۱۴۱۸ق، *تفسیر قاسمی*، بیروت: دارالکتاب العالمیه.
۲۶. قمی، علی بن ابراهیم قمی، ۱۳۷۸ ق، *تفسیر قمی*، قم: موسسه دارالکتب.
۲۷. قنوجی، حسن بن علی، ۱۴۲۰ق، *فتح البیان فی مقاصد القرآن*، محشی: شمس الدین، ابراهیم، بیروت: دارالکتاب العلمیه.
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۰۸ ق، *الکافی*، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. کوفی، فرات، ۱۴۱۰ق، *تفسیر فرات*، تهران: موسسه الطبع و النشر.

۳۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۱۴۰۳ ق، *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، چاپ دوم، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۵۳ ش، *تفسیر نمونه*، بقلم جمعی از نویسندگان؛ طهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۲. موحد الابطحی الاصفهانی، بی تا، محمد باقر بن مرتضی، *جامع الاخبار و الآثار عن النبی و الأئمه الأطهار علیهم السلام*، قم: امام مهدی علیه السلام.
۳۳. مودب، سید محمد، ۱۳۹۱، *اعجاز القرآن*، قم: انتشارات جامعه المصطفی.
- مقالات**
۳۴. بهرامی فرد، غلامرضا و فرجی، یوسف، ۱۳۹۵ ش، *نقد و بررسی اعجاز محتوایی قرآن*، همایش ملی اعجاز قرآن کریم، دوره ۳.
۳۵. حائری پور، حمیده، ۱۳۹۵، *اعجاز قرآن از دیدگاه صدر المتأهلین*، همایش ملی اعجاز قرآن کریم.
۳۶. روحانی مشهدی، فرزانه، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، تبیین ریشه‌های قرآنی اندیشه کلامی اعجاز قرآن، *نشریه پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال ۴۸، شماره ۲، صص ۲۲۳-۲۴۶.
۳۷. عبداللهی و اشان، لطفعلی و مجید معارف و سید محمد علی ایازی، پاییز ۱۴۰۱، بررسی تطبیقی مؤلفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی، *فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه*، سال نوزدهم، شماره ۷۶ «ویژه پژوهش‌های حدیثی»، صص ۱۴۵-۱۵۹.
۳۸. عبداللهی و اشان، لطفعلی و معارف، مجید و ایازی، سید محمد علی، پاییز ۱۴۰۱، بررسی تطبیقی مؤلفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی، *نشریه مطالعات قرآن و حدیث سفینه*، شماره ۷۶، صص ۱۴۵-۱۵۹.
۳۹. غلامی، اصغر، زمستان ۱۳۸۷ ش، مقاله اعجاز و تحدی قرآن از نظر آیت الله میرزا مهدی اصفهانی، *مجله سفینه*، شماره ۲۱.
۴۰. کریمی نیا، مرتضی، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن و تبیین وجوه آن در قرون نخست، *مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال ۴۶، شماره یکم، صص ۱۱۳-۱۴۴.
۴۱. مصلائی پور، عباس و محمدنام، سجاد، اسفند ۱۳۸۹، مقدمه‌ای در اعجاز معنوی قرآن، *نشریه دانشگاه امام صادق علیهم السلام*، شماره ۱، شماره پیاپی ۷، صص ۵-۳۰.